

**De andere kant van migratie:
Een Marokkaanse oase op drift**

Hein de Haas

De Haas, Hein (2004) De Andere Kant van Migratie – Een Marokkaanse Oase op Drift. In: J. Van der Meer (ed) *Stille Gevers: Migranten en hun Steun aan het Thuisland*. Amsterdam: De Balie, pp. 58-68.

De andere kant van migratie: Een Marokkaanse oase op drift

Hein de Haas

[pagina 59]

Marokko is een emigratieland bij uitstek. Voor de bewoners van grote delen van het Marokkaanse platteland heeft de massale migratie naar de grote steden en naar Europa ingrijpende gevolgen gehad. Op een bevolking van dertig miljoen leven thans ruim twee miljoen mensen van Marokkaanse afkomst buiten Marokko. Bijna de helft hiervan woont in Frankrijk, een kleine 300 duizend in Nederland en circa 160 duizend in België. Kleinere, maar aanzienlijke gemeenschappen bevinden zich ook in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Canada (Quebec), en de Verenigde Staten. In de jaren negentig hebben Italië en Spanje zich snel ontwikkeld tot nieuwe bestemmingen voor migranten. Beide landen telden in 2000 een officieel geregistreerde bevolking van Marokkanen van rond de 200 duizend. Het werkelijke aantal ligt waarschijnlijk aanzienlijk hoger. Daarnaast werken naar schatting 200 duizend Marokkanen in Arabische oliestaten.

Sinds de jaren zestig zijn de overmakingen van migranten aan achtergebleven familieleden sterk gestegen. In de jaren negentig stagneerden ze. Het was destijds de algemene verwachting dat deze stagnatie een toekomstige daling van deze overmakingen inluidde. Sinds 1999 is het totale bedrag aan overmakingen echter weer explosief gestegen. Dit lijkt het gecombineerde effect van de sterk verbeterde mogelijkheden om geld over te maken, de opkomst van nieuwe emigratielanden Spanje en Italië en de invoering van de euro. Daarnaast blijken de banden tussen migranten en achterblijvers duurzamer dan eerder werd verondersteld. In 2002 werd er door migranten ruim drie miljard dollar naar Marokko overgemaakt. Dit bedrag is ongeveer zeven keer hoger dan de ontwikkelingshulp en overtreft ruimschoots de waarde van de export van landbouwproducten en fosfaten.

Over de gevolgen van arbeidsmigratie op de ontwikkeling in de gebieden van herkomst bestaat bepaald geen overeenstemming. In de wetenschappelijke literatuur woedt al decennialang een debat tussen ‘migratie-optimisten’ en ‘migratie-pessimisten’. De eerste groep ziet migratie als een uitermate geschikt middel om economische groei in gang te zetten. Overmakingen, investeringen en consumptieve bestedingen door migranten worden hierbij een cruciale rol toegedicht. De tweede groep ziet het wegtrekken van ‘jonge, talentvolle en ondernemende’ migranten juist als oorzaak van lethargie en economische neergang in herkomstgebieden. De pessimisten hebben het debat sinds de jaren zeventig gedomineerd.

In de jaren negentig kwam er meer nuance in de discussie. Er kwam meer oog voor het gelijktijdig optreden van zowel positieve als negatieve gevolgen. Ook bleek dat migratie voor verschillende gebieden en landen zeer verschillende effecten kan hebben. Om meer inzicht te kunnen krijgen in de mogelijk positieve rol van migratie in ontwikkeling, is veel meer empirisch onderzoek in herkomstgebieden onontbeerlijk.

De zuid-Marokkaanse Todgha-vallei is één van de vele Marokkaanse plattelandsgebieden die in de loop van de afgelopen decennia door migratie economisch en sociaal vervlochten zijn geraakt met West-Europa. Om te onderzoeken wat de gevolgen zijn van de (internationale én binnenlandse) migratie voor de sociale en economische ontwikkeling van dit gebied verbleef ik daar twee jaar, van 1998 tot 2000. Ruim vijfhonderd huishoudens in zes verschillende dorpen van de Todgha-vallei zijn onderzocht. De analyse richtte zich op huishoudens omdat in relatief arme landen als Marokko migratie meestal geen individuele

onderneming is maar eerder onderdeel uitmaakt van een ‘bestaansstrategie’ van families. Het onderzoek laat zien dat de massale [pagina 60] geldovermakingen en de sociaal-culturele effecten van migratie deze oasesamenleving volledig op haar kop hebben gezet.

Dadels en vijgen

De Todgha-vallei telt ruim 60 duizend inwoners en ligt aan de voet van het Atlasgebergte in het diepe zuiden van Marokko. Het is een van de vele oases daar. Dankzij de regen en sneeuw in de bergen, stroomt er altijd water door het dal dat zich als een groen lint door het droge woestijnlandschap slingert. De bewoners van de meer dan zestig dorpjes in deze veertig kilometer lange vallei verbouwen dadels, olijven, vijgen, amandelen en granaatappels. Onder en tussen deze fruitbomen verbouwen de oaseboeren gerst, tarwe, luzerne en diverse groenten. Kleinschalige veeteelt van schapen, geiten en enkele koeien houdt de vruchtbaarheid van de grond in stand. Door de hoge bevolkingsdichtheid en vererving zijn percelen vaak erg klein en garanderen daarom slechts een minimaal bestaan. Tinghir is de hoofdplaats van de vallei.

De Berbertalige bevolking kent een sterke en complexe etnische hiërarchie. Het belangrijkste onderscheid loopt tussen de blanke en zwarte Berbers. De ‘kasten’ van veelal zwarte deelpachters en keuterboeren (*haratin*), slaven (*ismakhen*) en joden waren traditioneel ondergeschikt aan de overwegend blanke bevolkingsgroepen die het leeuwendeel van het land en de waterbronnen in handen hadden. Aan de top van de hiërarchie stonden de afstammelingen van lokale heiligen (*igurramen*) en de profeet Mohammed (*shurfa*). De verschillende etnische groepen leefden dicht opeen gepakt maar keurig gescheiden samen in zogeheten *igherman*, de lemen vestingdorpjes die de oasebevolking moesten beschermen tegen aanvallen van andere dorpen of nomadenstammen.

Sinds de Todgha-vallei in 1931 onder Franse controle kwam – negentien jaar na de officiële kolonisatie van Marokko in 1912, en na lange strijd tegen de autonome Berberstammen – maakte deze vallei een stormachtige ontwikkeling door. ‘Dankzij’ de bezetter werd deze statenloze oasesamenleving van vrije *Imazighen* (Berbers) opgenomen in ‘Frans’ en daarna in ‘Arabisch’ staatsverband. Het trekken van liniaalrechte grenzen dwars door de woestijn droeg bij aan de teloorgang van de karavaanhandel. Betere hygiëne en gezondheidszorg zorgden voor een snelle groei van de bevolking en de traditionele agrarische bestaanswijze in de oase kwam steeds meer onder druk te staan. Het relatieve isolement van de oase werd doorbroken en toenemende migratie was een van de gevolgen.

Onlosmakelijk verbonden

De bestemming van de migranten was in eerste instantie Algerije maar na de Algerijnse onafhankelijkheid in 1962 verlegde de migratiestroom zich naar Frankrijk; in mindere mate naar Nederland en België. Net als in de rest van Marokko vond aan het eind van de jaren zestig een ‘migratie-boom’ plaats. Tussen 1968 en 1972 groeide het percentage van emigranten op de totale bevolking van de Todgha-vallei van circa drie naar zeven procent. Een minderheid ging werken in olielanden als Libië, Saoedi-Arabië en Irak.

Na de oliecrisis in 1973 leek het migratietijdperk voor de Todgha voorbij. Leek, want omdat de meeste ‘gastarbeiders’ niet terugkeerden brak een nieuwe periode van migratie aan, nu vanwege familiehereniging. In de jaren tachtig was die grotendeels voltooid. Toch leidde ook dit niet tot een afnemend belang van de migratie voor de Todgha. Op verschillende manieren is het leven in de vallei onlosmakelijk verbonden geraakt met de migratie.

In de eerste plaats lieten lang niet alle migranten hun gezinnen overkomen en omdat ook in recentere tijden arbeidsmigratie heeft opgetreden, heeft een kwart van alle geënquêteerde huishoudens één of meer leden in Europa wonen. In de tweede plaats is een niet onaanzienlijke groep migranten wél teruggekeerd. In de Todgha vond deze terugkeer met name in de jaren negentig plaats, toen de eerste generatie migranten het perspectief op werk verloren of

gepensioneerd raakten. Van de geënquêteerde huishoudens heeft een op de acht een teruggekeerd familielid in huis. Daarnaast is er een groeiende groep migranten die noch tot de blijvers [pagina 61] noch tot de terugkeerders gerekend kan worden. Het gaat vaak om oudere, gepensioneerde of arbeidsongeschikte migranten. Hun droom om ooit terug te keren is niet uitgekomen, omdat vrouw en kinderen een terugkeer naar Marokko niet zien zitten. Deze migranten hebben een pendelgedrag ontwikkeld, waarbij zij wisselend een aantal weken of maanden in de Todgha blijven en dan weer in Europa. Vaak drijven deze pendelaars kleine of grotere handelstjes. Het bestaan van deze groep semi-retourmigrant onderstreept het ‘transnationale’ karakter van migratie. Dit illustreert hoe moeilijk het is geworden om migranten in vastomlijnde categorieën in te delen.

De illegaal

Het beeld van illegale migratie is er een van diepe misère. Sommigen worden nooit legaal en keren na enige tijd terug, berooid maar niet zelden ook met voldoende geld om te investeren in een bescheiden onderneming. Veel illegale migranten weten echter uiteindelijk toch een verblijfsvergunning te bemachtigen. Zoals het levensverhaal van Idir (42) illustreert.

Idir komt uit een straatarm boerengezin in een klein oasedorpje in de Todgha-vallei. Een opleiding heeft Idir niet, hij kan nauwelijks lezen en schrijven. Toen hij begin twintig was, nam Idir het besluit de oversteek naar Europa te wagen. “Ik wilde niet mijn hele leven in dat dorp blijven. Veel meer dan kleine akkertjes, een paar palmbomen en wat geiten en schapen is daar niet. Ik wilde niet dat mijn kinderen daar groot zouden worden. Voor de oudere mensen is het goed daar, maar voor jonge mensen is er geen toekomst meer”.

Naar aloude gewoonte trouwde hij voor vertrek met een meisje uit zijn dorp. Direct na het huwelijk liet hij haar alleen en bezwangerd achter op zoek naar werk, geld en succes. Vanuit Tanger nam hij een *patera*, een vissersboot naar Spanje. De eerste keer werd hij door de Spaanse kustwacht opgepakt en teruggestuurd naar Marokko. Bij de tweede poging landde hij wel ongemerkt op Spaanse bodem. Idir reisde door naar Frankrijk, waar hij in Montpellier een oom had wonen. Die ving hem op en hielp hem aan zijn eerste baantje als afwasser. Via kennissen vond hij in korte tijd later in Nice werk als metselaar.

Hier had Idir naar eigen zeggen de tijd van zijn leven. Hij vertelt me trots over zijn Franse vriendinnen, waarmee hij alles uithaalde wat God verboden heeft. Hij deed zich vaak extra zielig voor zodat ze hem geld toestopten en hem hielpen bij allerlei administratieve zaken. Dat hij getrouwd was vertelde hij ze maar niet.

Vanwege zijn illegale status kon Idir niet tussendoor naar Marokko. Om aan papieren te komen ging Idir na een aantal jaren een schijnhuwelijk aan met een oudere vrouw. Hiervoor heeft hij documenten moeten laten vervalsen, want hij was immers al getrouwd in Marokko. Een paar jaar geleden is hij naar Marokko teruggekeerd, waar hij met zijn spaargeld in Tinghir een naaiatelier heeft opgezet, dat hij trots ‘mijn fabriek’ noemt. Boven het naaiatelier heeft hij een grote woning gebouwd, waarvan hij een gedeelte verhuurt. Hij heeft inmiddels vijf kinderen en hij twee bejaarde, zwarte rook uitspuwende Franse dieselauto’s.

Hoewel hij naar Europese maatstaven niet erg rijk is, heeft hij meer bereikt in het leven dan dat hem ooit was gelukt als hij in zijn dorp was gebleven. Idir wordt gezien als een geslaagd ondernemer. Twee hulpjes doen het echte werk in zijn naaiatelier. Idir is nu dus ‘*patroen*’ (baas) en kan zich veroorloven niet te werken. Hij bezit nog altijd zijn Franse verblijfsvergunning, die goed van pas komt, want Idir is ook actief als smokkelaar, vanuit de Spaanse enclave Melillia aan de Marokkaanse noordkust, waar hij met zijn papieren zonder problemen inkomt.

Binnenkort gaat hij weer even naar Frankrijk om zijn Franse verblijfsvergunning te verlengen. “Je weet nooit wat er hier gebeurt in Marokko, ik wil altijd de mogelijkheid hebben om terug te gaan.”

In de derde plaats betekent gezinshereniging nog niet dat de banden met de Todgha-vallei worden doorgesneden. Men blijft vaak geld sturen naar familieleden en brengt in de zomer met het hele gezin er de vakantie door. Ook blijkt er een voorkeur onder veel migranten en hun kinderen te bestaan voor een huwelijk met [pagina 62] iemand, vaak een familielid, uit de Todgha. Deze gezinsvorming houdt de migratie naar Europa op gang. Hoewel het hier in formele zin niet om arbeidsmigratie gaat, moge duidelijk zijn dat het vaak om arbeidsmigratie ‘in disguise’ gaat. Een verblijfsvergunning impliceert in de meeste Europese landen immers ook het recht op werk.

Estafette

Tenslotte is er sinds de jaren negentig sprake van een opleving van zowel gereguleerde als ongereguleerde (‘illegale’) arbeidsmigratie vanuit de Todgha (en de rest van Marokko). Deze arbeidsmigratie richt zich met name op de nieuwe bestemmingslanden Italië en vooral Spanje. Hoewel vanuit de grote steden steeds meer vrouwen aan de arbeidsmigratie deelnemen, is arbeidsmigratie in de Todgha-vallei nog hoofdzakelijk een mannenaangelegenheid. De arbeidsmigranten zijn vrijwel uitsluitend jonge mannen, die hun familie in eerste instantie achterlaten. Een specifieke vorm is de ‘estafette-migratie’, waar bij de migrant die zijn gezin nog in Marokko heeft één of meer zonen naar Europa laat overkomen, alvorens zelf te remigreren (zie kader: vakantieganger).

De vakantieganger

Voor het postkantoor van Tinghir wordt ik in het Nederlands aangesproken door Hassan. Hij nodigt me uit op de thee. Hassan is 35, komt oorspronkelijk uit de Todgha-vallei en woont thans in Diemen. Zijn vader heeft ruim dertig jaar als gastarbeider in Nederland gewerkt en al zijn zoons naar Nederland laten overkomen. De enige dochter is in Marokko getrouwd en ook zijn vrouw is altijd in de Todgha gebleven. De zoons wonen nog steeds in Nederland, op één na die zich in Spanje heeft gevestigd.

Hassan spreekt vloeiend Nederlands met een Amsterdams-Marokkaans accent. Hij kwam op dertienjarige leeftijd naar Nederland. In Marokko was hij niet op school geweest, en kwam als analfabeet in de vierde klas terecht. Met bijlessen heeft aansluiting kunnen krijgen, vervolgens de LTS gedaan, en nog twee jaar MTS. Hassan werkt nu PTT Post waar hij verantwoordelijk is voor het invoeren in de computer van aangetekende stukken.

Zijn vader werd na dertig jaar arbeidsongeschikt en keerde terug naar zijn dorpje in de Todgha-vallei. Daar leeft hij als een vorst van zijn uitkering en vanaf volgend jaar van zijn Nederlandse pensioen. In Tinghir, waar hij een tweede huis heeft, dat hij deels verhuurd, wordt hij gerespecteerd als ‘seigneur’.

Hassan is vorig jaar met een meisje uit zijn geboortedorp getrouwd. Vroeger had hij wel eens gedacht met een Nederlandse of Nederlandse Marokkaanse te trouwen, maar uiteindelijk heeft hij besloten niet met een moderne vrouw te willen trouwen. “Die weten alles al; ik wil mijn vrouw alles leren, opvoeden”. Hij is nu druk bezig om papieren voor zijn vrouw te regelen, zodat zij zo spoedig mogelijk naar Nederland kan komen. Volgens Hassan is dat binnen een paar weken gepiept, want hij heeft een vaste baan, voldoende inkomen en passende huisvesting. Hij heeft het prima naar zijn zin in Nederland. “Ik wil nooit meer weg” zegt hij, “behalve als ik heel rijk in Marokko kon zijn”, want dan “sta je boven de wet”. Nederland is wat dat betreft het beste land om in te wonen. “Ik baal van de enorme corruptie in Marokko. Daarom komt er van dit land niets terecht”. Hassan is het eens met het restrictieve immigratiebeleid van Nederland. “Nederland is al zo vol”, zegt Hassan. “Straks zit heel Marokko daar. Dat kan toch niet!?”.

Over de periode van 1970 tot 1998 is het aantal internationale migranten uit de vallei gestegen van tweeduizend naar vierduizend. Uit de enquêtes bleek dat de helft van de mannelijke bevolking tussen de 15 en 65 jaar aan binnenlandse of internationale arbeidsmigratie heeft deelgenomen. Opvallend is dat migratie uit de minder geïsoleerdere en meer ontwikkelde gedeeltes van de vallei eerder op gang kwam en ook groter is. Binnen de dorpen blijken de allerarmsten relatief weinig te migreren. Gezien de kosten en risico's die migratie met zich meebrengt, is een zekere economische ontwikkeling blijkbaar een voorwaarde voor het optreden van [pagina 63] migratie. Dit sluit aan bij overvloedig bewijs in de migratieliteratuur dat niet de allergrootste armoede, maar juist een zekere mate van ontwikkeling migratie stimuleert. Technologische ontwikkeling, inkomensgroei maar ook factoren als onderwijs, toegang tot media en de 'mentale horizonverbreding' die hiervan het gevolg is, leiden derhalve tot groeiende bereidheid en mogelijkheden om te migreren.

Alkmaar

Er bestaan sterke netwerken tussen de Todgha en gemigreerde streekgenoten in Europa. Die laatsten staan borg voor eerste opvang, huisvesting en vaak ook werk. Hele dorpen hebben zich gespecialiseerd in specifieke bestemming: of Montpellier, of Nice of de *banlieus* van Parijs. In één de onderzochte dorpen woonden vrijwel alle 'Nederlandse' migranten in Diemen, in een ander dorp allemaal in Alkmaar. Strengere wetten en controles in Europa hebben niet geleid tot een emigratiestop, eerder tot een minder zichtbaar karakter van de emigratie. Behalve via de legale methodes, zoals trouwen, weten jaarlijks ook tientallen tot honderden Todghawi op clandestiene wijze Europa binnen te komen. De netwerken faciliteren in de eerste plaats de migratie van leden van de eigen familie, en daardoor sluiten ze niet-leden uit. Binnen de Todgha is daarom een kloof ontstaan tussen migratie-'*haves*' en -'*have-nots*'.

De levendige netwerken tussen Todgha en de diverse bestemmingen in Europa houden niet alleen de stroom mensen opgang maar ook die van geld en goederen. Meer dan 40 procent van de huishoudens ontvangt overmakingen. Voor de 'internationale migrantenhuishoudens' heeft migratie een drastische verbetering van hun inkomenspositie betekend. Deze huishoudens ontvangen gemiddeld 270 euro per maand uit Europa. Hiermee is hun gemiddelde maandinkomen het dubbele van dat van huishoudens zonder internationale inkomsten. Zij leven in aanzienlijk betere omstandigheden wat betreft behuizing, sanitaire voorzieningen en algehele levensstandaard. In sommige gevallen wordt maandelijks geld overgemaakt; vaker zijn de tussenpozen groter. Extra geld wordt vaak overgemaakt tijdens feestdagen zoals het suikerfeest. Op vakanties wordt contact geld meegenomen. Daar bovenop komen de zogeheten overdachten in natura in de vorm van goederen en geschenken (kleding en stoffen, huishoudelijke apparatuur, elektronica, voertuigen) die migranten tijdens de vakantie meenemen naar de Todgha.

De 'achterblijvers' worden geen passieve louter consumerende ontvangers van overmakingen, zoals in de literatuur wel eens verondersteld wordt. Uit het onderzoek in de Todgha-vallei blijkt dat huishoudens met internationale migratie-inkomsten meer investeren (in alle sectoren) dan huishoudens die die inkomsten niet hebben, ook bij gelijk inkomen – het migratie-effect behelst dus meer dan een inkomenseffect. De verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het stabielere karakter van buitenlandse migratie-inkomsten. Aangezien internationale migratie-huishoudens toegang hebben tot de Europese verzorgingsstaten, is hun inkomen aanmerkelijk zekerder en stabielere dan dat van huishoudens die uitsluitend moeten leven van 'Marokkaanse' inkomsten. Met de uitzondering van de ambtenarij kent Marokko geen uitkeringstelsel. Het bezit van een verblijfsvergunning of nationaliteit van een Europees land is daarom een soort levensverzekering die bovendien aan volgende generaties kan worden doorgegeven. De sterke en aanhoudende emigratiedrang vanuit de Todgha-vallei en

waarschijnlijk ook Marokko in het algemeen kan daarom niet uitsluitend verklaard worden uit de wens tot inkomensverbetering, maar ook de behoefte aan meer bestaans- en rechtszekerheid

Pompen

Hoe dan ook, het hardnekkige beeld van emigratieregio's die passief aan het overdrachten-infuus liggen gaat zeker niet op voor de Todgha-vallei. Migratie-inkomsten, die eenderde van het totale geldinkomen van de vallei vormen, zorgen voor ontwikkeling en leiden tot hogere inkomsten uit lokale niet-migratie gebonden activiteiten. De landbouw is daarvan een goed voorbeeld. Wie door de woestijn van zuid-Marokko reist, hoort [pagina 64] in en rond de oases steeds vaker het ploppen van waterpompen, ook in de Todgha vallei. Sinds midden jaren zeventig zijn er meer dan elfhonderd putten geslagen waaruit de boeren met behulp van dieselmotoren water oppompen ten behoeve van de landbouw. Internationale migranten hebben sinds midden jaren zeventig een voortrekkersrol gespeeld bij de massale introductie van gemotoriseerde waterpompen, die een welkome aanvulling vormen op de traditionele waterbronnen. Terwijl van de niet-migrantenhuishoudens ongeveer 15 procent een motorpomp heeft, is dit het geval voor ruim 40 procent van de internationale migrantenhuishoudens. Ook investeert de laatste groep veel grotere bedragen per pomp.

Dergelijke investeringen hebben een intensivering van de landbouw in de oude oase mogelijk gemaakt en in de benedenloop van de vallei boeren in staat gesteld stukken woestijn in cultuur te brengen. De intensivering van de landbouw uit zich niet alleen in het slaan van waterputten, maar ook in de aankoop van grond binnen en buiten de Todgha en het frequentere gebruik van landbouwmachines, kunstmest en pesticiden. Ook bezitten migrantenhuishoudens vaker vee, zoals melkkoeien.

Internationale migratie lijkt in de vallei niet te leiden tot grootschalige braakligging als gevolg van de afwezigheid van jonge mannen. Met hun relatief hoge inkomens zijn migratiehuishoudens in staat arbeiders in te huren – die vraag naar arbeid stimuleert op haar beurt weer immigratie uit de bergen – en zo de geëmigreerde arbeidskracht te compenseren. In andere gevallen wordt de grond in beheer gegeven aan een deelpachter of minder draagkrachtige familieleden. Het braak liggen van grond komt juist relatief vaker voor bij niet-migranten, die de middelen ontberen om bijvoorbeeld water op te pompen.

Hoewel internationale migratie dus bijgedragen heeft aan de verhoging van de agrarische productie, hebben de landbouwinvesteringen ook negatieve neveneffecten. Het massale pompen in de benedenloop van de vallei heeft geleid tot een daling van de grondwaterspiegel en een verminderde watertoevoer vanuit traditionele, collectief beheerde waterbronnen. Deze staan toch al onder druk door het verslechterde onderhoud van dammen, irrigatiekanalen en ondergrondse irrigatietunnels. Relatief arme huishoudens, die zich het niet kunnen veroorloven zelf een pomp aan te schaffen, zijn hierdoor soms gedwongen om zich geheel of gedeeltelijk uit de landbouw terug te trekken. Er is dus sprake van een toenemende agrarische ongelijkheid. Het massale en door de overheid nauwelijks gereguleerde pompen kan in de toekomst leiden tot toenemende concentratie van 'watermacht' in de handen van enkele rijke boeren. Deze ontwikkeling dreigt bovendien de duurzaamheid van het gehele landbouwsysteem in de benedenloop te ondermijnen, en kan daarom op termijn tot grootschalige kapitaalvernietiging leiden.

Moderne huizen

Buiten de landbouw is huizenbouw de eerste grote investering die migranten plegen. Het bouwen van moderne betonnen woningen, buiten de dorpsmuren, heeft geleid tot het ontstaan van kilometerslange lintbebouwing langs asfaltwegen in de vallei en de sterke groei van de stad Tinghir. De traditionele lemen woonburchten, de benauwde *igherman*, worden verlaten en de meeste van deze traditionele dorpen lopen leeg. 85 Procent van de internationale migrantenhuishoudens heeft sinds 1975 een huis gebouwd, tegen 44 procent van de niet-

migranten. De eerste groep investeert bovendien in de regel veel grotere bedragen in de bouw van relatief luxere en grotere huizen. Het is de vraag of dit ‘irrationele investeringen in overbodige statussymbolen’ zijn, zoals het migrantengedrag in deze wel eens wordt omschreven. Goede behuizing komt immers tegemoet aan een vanzelfsprekende, primaire behoefte aan privacy, ruimte en hygiëne. Verder profiteren met name vrouwen van het bouwen van een eigen huis voor het eigen ‘nucleaire’ gezin; door apart te gaan wonen van de schoonfamilie wint zij sterk aan autonomie en heeft zij meer zeggenschap over het inkomen van haar (afwezige) man.

[pagina 65]

Bovendien blijken respondenten een investering in een eigen huis als een levensverzekering te zien in het geval de kostwinner komt te overlijden of er een andere crisis ontstaat. Dan heeft de familie in ieder geval een dak boven het hoofd, dat ook nog een inkomen kan opleveren door verhuur van een of meer etages. Zeker in een maatschappelijke context waar publieke sociale zekerheid grotendeels ontbreekt, is dit een belangrijke overweging. Meer dan de helft van de migrantenhuishoudens heeft naast het huis in het geboortedorp een tweede of zelfs derde huis in Tinghir laten bouwen. Een extra inkomen via verhuur of soms verkoop is hier het doel, waarbij handig wordt ingesprongen op de sterke stedelijke groei in de vallei.

Niet onbelangrijk is dat de massale huizenbouw heeft gezorgd voor een aanzienlijke werkgelegenheid en een sterk toegenomen lokale vraag naar bouwmaterialen en ambachtelijke producten zoals meubels.

Ook onderwijs blijkt een belangrijk investeringsdoel voor internationale maar ook binnenlandse migrantenhuishoudens. Uit het onderzoek is gebleken dat de kinderen in migrantenhuishoudens beter zijn opgeleid dan andere kinderen, en veel vaker hoger onderwijs volgen. Ook blijkt internationale migratie een positief effect te hebben op de onderwijsparticipatie van meisjes uit migratie-huishoudens.

Er is een kleinere categorie internationale migrantenhuishoudens die investeren in allerlei andersoortige ondernemingen, zoals ambachtelijke werkplaatsen, naaiateliers, garages, koffiehuisen, hotels, taxi’s en vrachtwagenvervoer. Ruim tweederde van alle investeringen in privé-ondernemingen zijn door internationale migranten gepleegd (bijna 90 procent van alle investeringen in de horeca, driekwart in de transportsector, ruim de helft in de detailhandel) Het zijn met name relatief jonge retourmigranten die dergelijke investeringen plegen; in veruit de meeste gevallen doen zij dat in Tinghir. Net zoals de investeringen in de landbouw en huizenbouw, zorgen dit soort investeringen voor meer werkgelegenheid en verklaren zo in belangrijke mate de groei van de immigratie naar Tinghir.

Emancipatie

Migratie heeft niet alleen een economische, maar ook een sociaal-culturele invloed. Migratie heeft voor mensen — hoewel niet de állerarmsten — uit lagere ‘kasten’ van de oasesamenleving een gedeeltelijke of volledige emancipatie betekend. Het bouwen van een betonnen huis in de geboorteregio, het op vakantie terugkeren in een auto, het volbrengen van de pelgrimage naar Mekka (de *haji*) en het bijdragen aan de bouw van een nieuwe dorpsmoskee, kunnen naast hun intrinsieke waarde ook gezien worden als symbolen van nieuwverworven status. Traditionele, grotendeels erfelijke determinanten van maatschappelijke status (landbezit, huidskleur, afstamming) spelen een kleiner wordende rol ten opzichte van het geldinkomen uit veelal niet-agrarische bron, dikwijls die van migratie. Overigens blijft afstamming en met name huidskleur belangrijk. Blanken kijken neer op zwarten en huwelijken tussen zwart en blank blijven grotendeels taboe.

In veel opzichten loopt de nieuwe sociaal-economische scheidslijn van de oasegemeenschap nu tussen de *nouveau riche* van huishoudens met internationale migratie-inkomsten en huishoudens die deze revenuen moeten ontberen. Migratie lijkt dus een nieuwe vorm van ongelijkheid met zich mee te brengen. Dit zou je een duidelijke schaduwzijde van

migratie kunnen noemen. Een kanttekening hierbij is wel dat de investeringen en uitgaven van emigranten ook werk en inkomen scheppen voor veel niet-migranten én immigranten. Ook moet niet vergeten worden dat de traditionele oasemaatschappij gebaseerd was op geïstitutionaliseerde ongelijkheid, waarbij de meest elementaire vrijheden aan grote groepen werd ontzegd. Oases waren allesbehalve harmonieuze en egalitaire samenlevingen. Er was sprake van feodale verhoudingen, slavernij en absolute armoede. De emigratie heeft, direct of indirect, een sterk emancipatorisch effect gehad op voorheen ondergeschikte groepen als de *haratin*. Velen zijn aanzienlijk gestegen op de maatschappelijke ladder. Inkomen en niet de 'kaste' waartoe iemand behoort bepaalt ook in de Marokkaanse [pagina 66] oases steeds sterker de sociale positie. Hierdoor accepteren *haratin* niet meer de superioriteit van hun vroegere 'meesters', wier positie grotendeels is ondermijnd.

Migratie lijkt niet of nauwelijks een positief effect te hebben op de maatschappelijke positie van vrouwen. Hoewel de afwezigheid van de echtgenoot vaak gepaard gaat met een tijdelijke toename van de taken en verantwoordelijkheden van vrouwen, is deze verandering meestal tijdelijk. Zodra de man terugkeert neemt de vrouw de traditionele rol van huisvrouw weer in. Recente verbeteringen in de sociale en economische positie van vrouwen lijken het gevolg van algemene maatschappelijke veranderingen – afgezien van de relatief grote onderwijsparticipatie van dochters van migranten en de grotere autonomie ten opzichte van de familie als gevolg van het bouwen van eigen huizen.

Paradijs

Ooit, vóór de grote trek naar Europa, waren lente en herfst, als er gezaaid en geoogst werd, de periodes van grootste activiteit op het Marokkaanse platteland. Dit is geheel veranderd. Het levensritme in de Todgha-vallei wordt thans volledig bepaald door de Europese vakantieroosters. De terugkeer van emigranten uit Europa in zomervakantie is nu het jaarlijks hoogtepunt in het bestaan. Iedereen leeft maandenlang toe naar de terugkeer van de gefortuneerde broeders en zusters uit Frankrijk, Nederland, België, Duitsland, Spanje en Italië. De bloedhete zomer is tegenwoordig de periode bij uitstek om besnijdenisfeesten te houden, bruiloften te vieren en nieuwe huwelijken te beklinken.

Er is sprake van een ware migratiecultuur: verreweg de meeste jongeren ambiëren een 'carrière' buiten de vallei alvorens weer terug te keren. De confrontatie met de relatieve rijkdom van migranten en die van hun achtergebleven familieleden draagt hieraan bij. Europa wordt welhaast als het paradijs gezien. De ambities van de jonge oasebewoners worden verder versterkt door hun steeds betere opleiding, de alomtegenwoordigheid van satelliettelevisie en de confrontatie met de welvaart van vele toeristen die de Todgha-vallei aandoen.

De hoop van talloze jongeren is gericht op een huwelijk met een migrant. Voor hen is de zomervakantie daarom een spannende periode, aangezien zij hun 'Europese' leeftijdsgenoten dan kunnen ontmoeten. De laatsten lijken zichtbaar te genieten wanneer ze voorbijrijden in hun glimmende auto's of in hun mooiste kleren door Tinghir lopen. Het Berbers en Arabisch wordt ostentatief met flarden vloeiend Frans of Nederlands vermengd. De Todgha-canyon is niet alleen een belangrijke toeristische trekpleister, maar ook de voornaamste ontmoetingsplaats tussen jonge migranten en 'achterblijvers'. Op deze 'hot spot' worden de fundamenten voor toekomstige 'kettigmigratie' gelegd. Dat veel jongeren zich vrijwel geen toekomst meer kunnen voorstellen zonder te migreren zou men als een negatief effect van migratie kunnen zien. Aan de andere kant zit er, gezien de beperkte ontplooiingsmogelijkheden in Marokko, een belangrijke kern van waarheid in het idee dat migratie de grootste kans op persoonlijke ontwikkeling betekent. De opvatting dat niet-migreren een groot risico op stilstand inhoudt wordt gevoed door het lot van de zonen van internationale migranten die in de jaren zeventig en tachtig besloten hun familie niet naar Europa te halen. Geconfronteerd met massawerkloosheid en opkomend racisme in Europa, dachten deze migranten er goed aan te doen hun zonen in

Marokko een universitaire opleiding te laten volgen, wat destijds nog bijna een garantie voor een redelijk comfortabel en zeker ambtenarenbestaan leek. Inmiddels is deze situatie drastisch veranderd, en heerst er grote werkloosheid onder hoger opgeleide Marokkanen. Veel emigrantenzones zitten daarom werkloos en zwaar gefrustreerd thuis.

Positief

Op basis van dit onderzoek in de Todgha-vallei kan gezegd worden dat migratie een divers, maar per saldo positief effect heeft gehad op de Todgha-vallei. Dit sluit aan bij ander recent [pagina 67] onderzoek dat in Marokko is gedaan. Al met al lijkt migratie een belangrijke bijdrage te leveren aan internationale herverdeling en regionale ontwikkeling.

Hierbij moet aangetekend worden dat uit de analyse blijkt dat internationale migranten vóór het moment van migratie niet tot de allerarmste groepen van de oasesamenleving behoren. Voorts blijkt dat deze positieve effecten voornamelijk zijn voorbehouden aan *internationale* migrantenhuishoudens: voor de meeste *binnenlandse* migranten die in de grote steden werken is migratie eerder een ‘overlevingsstrategie’ om het hoofd boven water te houden dan een manier om het eigen bestaan duurzaam te verbeteren. Wel kan binnenlandse migratie de kans om in het buitenland werk te vinden vergroten. Ook is het zo dat huishoudens van binnenlandse migranten en van niet-migranten indirect meeprofitieren van de economische effecten van de uitgaven en investeringen van migranten. Ondanks hun relatieve armoede, waren zij zonder internationale migratie slechter afgeweest.

Een andere conclusie is dat migratie, door de verschillende culturele, sociale en economische effecten, op korte en middellange termijn heeft geleid tot méér migratie, zowel *uit* de vallei als *naar* de vallei. Dit sluit aan op de conclusies van eerder onderzoek waaruit blijkt dat migratie en ontwikkeling in de eerste stadia van ontwikkeling positief met elkaar samenhangen. Het is een cruciale constatering dat de economische ontwikkeling en de migratie *naar* de vallei nu juist in niet onbelangrijke mate het gevolg zijn van de ontwikkelingsimpact van decennia van internationale migratie *vanuit* de vallei.

Van even groot belang is dat onder invloed van onderwijs, media en de confrontatie met de welvaart van migranten en toeristen, de persoonlijke ambities van de mensen in de vallei sneller zijn toegenomen dan de bestaansmogelijkheden aldaar. Dit verklaart waarom mensen onverminderd willen migreren ondanks het feit dat de levensomstandigheden in de Todgha in de afgelopen decennia ontegenzeggelijk zijn verbeterd. Naast de voorname rol van deze toenemende ambities in het verklaren van de aanhoudende migratiedrang, heeft juist een zekere mate van ontwikkeling de mensen beter in staat gesteld om ook daadwerkelijk te migreren.

In overeenstemming met ander migratie-onderzoek toont dit eens te meer aan dat de gangbare visie in beleidskringen dat ontwikkeling in de herkomstgebieden het beste ‘medicijn’ is tegen migratie zeker voor de korte en middellange termijn op verkeerde veronderstellingen berust.

Perspectief

Er zijn sterke aanwijzingen dat het ontwikkelingspotentieel van migratie voor deze Marokkaanse vertrekregio bij lange na niet volledig benut wordt. De wijdverbreide corruptie, de rechtsonzekerheid en het fundamentele wantrouwen tegen enerzijds de Marokkaanse en anderzijds de steeds meer ‘migratie-vijandige’ Europese overheden (waardoor men bang is verworven rechten op het spel te zetten) verklaren waarom zoveel migranten uiteindelijk niet terugkeren of twijfelen hun geld in het land of regio van herkomst te investeren. Met name de vrouwen en kinderen van migranten hebben belang bij gezinshereniging in Europa en hebben vaak veel te verliezen bij een eventuele remigratie naar Marokko. Daarbij komt de meer algemene onzekerheid over toekomstige economische en politieke ontwikkelingen in Marokko.

Dit gebrek aan vertrouwen maakt migranten en hun families uiterst risicomijdend. Het zal voorlopig de neiging bestendigen om het heil over de grenzen te zoeken. Het gebrek aan vertrouwen lijkt mede te verklaren waarom veel migranten niet terugkeren naar de Todgha-vallei, en waarom tweederde van de internationale retourn migranten geen investeringen pleegt buiten de landbouw en huizenbouw.

Migratie is dus geen panacee voor ontwikkeling. Hoewel de migratie een bijdrage kan leveren aan regionale ontwikkeling, hebben individuele migranten niet de capaciteit om de meer algemene en structurele ontwikkelingsobstakels op nationaal en internationaal niveau uit de weg [pagina 68] te ruimen. Het micro-niveau waarop de inkomensoverdrachten van migranten plaatsvinden is behalve haar kracht ook haar voornaamste zwakte. De ‘versnippering’ maakt het moeilijk om meer structurele en duurzame maatschappelijke veranderingen tot stand te brengen. De laatste jaren is er echter sprake van een toenemende neiging onder nieuwe generaties migranten om (collectief) hun stem te laten horen. Dit uit zich bijvoorbeeld in het oprichten van migrantenverenigingen die als ontwikkelingsorganisaties werken. Zo heeft een ‘diaspora-vereniging’ het ziekenhuis in Tinghir aan nieuwe bedden geholpen. Meer in het algemeen lijken modern georiënteerde en ondernemende migranten een belangrijke rol te spelen in het openlijk ter discussie stellen van misstanden als corruptie in de Marokkaanse media.

Deze conclusie lijkt niet alleen voor Marokko op te gaan. Veel emigratielanden kampen met soortgelijke problemen, die migranten huiverig maken om terug te keren en/of te investeren. Essentieel lijkt dat migratie mensen nu juist de vrijheid heeft gegeven om zowel te investeren als zich volledig terug te trekken uit het land en regio van herkomst. Juist deze toegenomen vrijheid wordt door migranten beschouwd als een cruciale verworvenheid, en behelst vanuit hun perspectief ‘ontwikkeling’. Of migranten en hun families geneigd zullen zijn sociaal en materieel te investeren in het geboorteland, hangt dus sterk af van de mate waarin er in mogelijkheden voor en vertrouwen in de sociale en economische ontwikkeling van het herkomstland zullen worden geboden.

Hein de Haas is verbonden aan het Centre for International Development Issues Nijmegen (CIDIN), Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op onderzoek gefinancierd door het INCO-DC programma van de Europese Commissie, de Universiteit van Amsterdam en de Katholieke Universiteit Nijmegen. Voor meer informatie, zie het proefschrift *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley*; te bestellen via de auteur; h.dehaas@maw.kun.nl. In 2004 verschijnt van zijn hand *Aroemi, Aroemi: Een Vreemdeling in Marokko* bij uitgever Bulaaq, een boek over Marokko en de Todgha, waarin ook uitgebreid de belevingswereld van migranten én achterblijvers naar voren komt.

Literatuur

- Buch, Claudia M.; Anja Kuckulenz and Marie-Helene Le Manchec (2002) *Worker Remittances and Capital Flows*. Kiel: Kiel Institute for World Economics.
- Gammeltoft, Peter (2002) *Remittances and other Financial Flows to Developing Countries*. Copenhagen: Centre for Development Research.
- De Haas, Hein (2001) *Migration and Agricultural Transformations in the oases of Morocco and Tunisia*. Utrecht: KNAG.s
- Massey, Douglas S.; Joaquín Arango; Graeme Hugo; Ali Kouaouci; Adela Pellegrino and J. Edward Taylor (1998) *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- Skeldon, Ronald (1997) *Migration and Development: A Global Perspective*. Essex: Longman.
- Stark, Oded (1991) *The migration of labor*. Cambridge & Oxford: Blackwell.
- Taylor, J. Edward (1999) The New Economics of Labour Migration and the role of Remittances in the Migration Process. *International Migration*, 37(1), 63-88.